

IRODALOM ÉS TÖRTÉNELEM

*A tragikum változatai Varga Zoltán történelmi elbeszéléseiben**

VARGA ISTVÁN

Varga Zoltán legújabb kötetének elbeszéléseit már korábbról ismerhetjük, hiszen különböző folyóiratokban és lapokban sorra megjelentek. Történelmi elbeszéléseinek ez a válogatása mégis valóságos felfedezés. Annál is inkább, hiszen Varga Zoltán legújabb alkotó korszakának termékei. Az alábbiakban csak az elbeszélések tartalmi elemzésére összpontosítunk, a művészi közlés eszközeinek tanulmányozásával egyelőre adósok maradunk.

Egy kétségbeesett vallomása

(Az utolsó halálom előtt)

A zaklatott szózuhatag, a gondolatok szédületes áramlása, a különböző korok átszáguldása, egyszóval az elbeszélés különös fantasztikuma megdöbbeníti az olvasót. Gyanakodva szemléli a vallomástevő kétségbeesett kapkodását, s aztán meglepődötten veszi tudomásul, hogy gyanúja igazolt volt: egy kényszerzubbonyba erőszakolt őrüttel van dolgunk, aki szavait kezelőorvosához intézi. Mert Az utolsó halálom előtt hőse látszólag valóban őrült, de aztán nyomban rájövünk, hogy nem egyedi esetről van szó, hiszen az elbeszélés szimbólumokkal telített, s így az izgága hős nem reális személy, hanem fikatív jelkép. Ő az, aki az emberiség érdekeiért küzd, századokon át mindig más és más lángelme bőrébe bújva. Az örökös fejlődés és hasznos ténykedés megszemélyesítője ez a megkapaszkodni igyekvő mesélő. A fejlődés azonban mindenkor kapcsolatban volt a fennálló renddel és hatalommal. Ehhez a hatalomhoz a fejlődés képviselője koronként és esetenként különböző módon viszonyul, de lényegében kétféleképpen: vagy fellázad ellene, vagy pedig behódol neki, és hízelegve közelíti meg („... és mindig nagyon szegyélttem magam ezért...”). Számtalanszor meghal elpusztíthatatlannak tűnő

* Varga Zoltán: *Hallgatás*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1978

hősünk, de mindig feltámad. Igazi tragédiája akkor következik be, amikor a hatalom nem akarja fizikailag megsemmisíteni, hanem „palackba zárja”, örültnek nyilvánítja, szellemileg semmisíti meg. Mert a hatalom konzerválni akarja a meglévő állapotokat, meg akarja állítani a további fejlődést. Másolásra akarja kényszeríteni az új szellemét, ne adjon egyént és újat. A fejlődés megtestesítője ezért fordul könyörögve orvosához, hogy engedje megszökni. „Szükség van még rám” — mondja, hiszen az emberiség fejlődése nem állhat meg („... felfedezni- és feltaláltnivaló van még, vagy ha nincs, akkor minék élünk tovább...”). Úgy érzi, tragédiája, a szabad gondolat palackba zárása, ugyanakkor az egész emberiség tragédiája is: „... mert ha most föl kell vennem ezt a kezelést, és nem mehetek a saját fejem után, akkor nem is segíthetek rajtuk többé, akkor nekem végem, végünk, akkor én be leszek zárva egy palackba örök időkre...”

Ösztönös tiltakozás

(A szentségtörő)

Újra monológ formájában szólal meg a szerző. Egy egyiptomi szerep mondja el életének döntő szakaszát. Csak hozzánk szól, az utókorhoz, mivel kortárs bírálói számára szavai érthetetlenek. „Nem beszélek, mert nem tudom, miképpen nyithatnám meg elméteket a számomra is érthetetlen előtt.” A szerep a társadalmi ranglétra derekán helyezkedik el, élvezi a hatalom rá eső kevésnyi fényét és melegét, meg van győződve, hogy ez a világ az egyedül lehetséges. Élete akkor vesz más irányt, amikor a rabszolgák fellázadnak. A hatalom képviselői elmenekülnek, és csak az egyszerű szolganépet (köztük van a történet hőse is) hagyják hátra, prédául a rabszolgák elszabadult érzelmeinek. A szerep tanúja annak, hogyan szentségtelenítik meg a hatalom jelképeit és az istenek mindezt egykedvűen szemlélik. Ekkor jön rá, hogy az egész társadalmi rendszer hazugságra alapszik, de ekkor még mindig hisz abban, hogy a hazugságra szükség van, mivel a rendet és a hatalom megmaradását biztosítja. „... mégsem lehet merő tévedés vagy hazugság mindaz, ami iránt oly sok ember viseltetik tisztelettel ősidők óta. Vagy ha mégis tévedés és hazugság, mégiscsak szükség van rá az élet és rend fenntartásához...” A lázadók pusztítása során a Titkok Titkának, mint a rabszolgatartó rendszer legfőbb jelképének megsemmisítése jelentette számára a legmélyebb élményt. A rabszolgák között mozogva rémülten hallja, hogy egyesek rabszolgák nélküli világról álmodoznak, egy olyan világról, amely számára elképzelhetetlen. Ugyanakkor azonban mind jobban beleéli magát a megkorbácsoltak sorsába. Közben az egyiptomi uralkodó réteg külső segítséggel leveri a lázadást, és mindent a „helyére állít”. A mesélő szerepet előléptetik, és az olvasó úgy véli, a történet

befejeződhet. Azonban a szerző által megfogalmazott befejezés nélkül ez a hosszú elbeszélés csak egy történelmi freskó lenne. Mert a lázadás leverését követő nyugalom korszakában a mesélőn erőt vesz a nyugtalan-ság, úgy érzi, megszállják a „rossz lelkek”. Rájön, hogy „... az egyszer megdöntött régi fényében már sohasem ragyoghat többé, ragyogása csak a hazug csillogása lehet. Mert amit egyszer megtettek velem, bármikor újra meg lehet tenni”. Lázás töprengései folyamán álmában Széth és Anubisz jelenik meg. Az előbbi igyekszik felvilágosítani a szerepét arról, hogy „... nem mindig az a gonosz, akit annak neveznek”, illetve „... a gonosz pusztítója nem lehet gonosz...”. Ez a fordulat az istenek világában még jobban kizökkenti a hőst egyébként is megingott nézeteiből. A két alvilági isten adja meg neki álmában a lehetőséget, mérje le, kinek van igaza: a hatalom képviselőinek vagy a rabszolgáknak. S a szerep ré-műlten kiált fel, amikor a mérleg az utóbbiak igazát hirdeti: „Hát nekik mindent szabad? Hát ők mindent megtehetnek velünk? Pusztán tévedésünk büntetéseként?” Egyszersmind minden összefüggést világosan lát, és mintegy külső parancsnak engedelmeskedve, megteszi az egyszer már mások által megtett utat: megszentelteleníti a Titkok Titkát.

A behódolt forradalmár

(A tékozló fiú visszatérése)

Az ókori római birodalom egyik tartományában egy középkorú férfi fekszik az ágyon és gondolkodik, végigfutja életének legjelentősebb állomásait. Számvetést végez, amelynek végén cselekedni fog. Apja élő mítosz számára, a hatalom képviselője. Ifjúkorában, mikor még talán természetesen találta a dolgok rendjét, apja egy fiatal rabszolganővel ajándékozta meg, ki arra tanította, hogy „... az ember mindig ember, akkor is, ha rabszolga, és szította fel bennem a lázadás parazsát”. Ki akarja vonni magát az apai gyámkodás alól, és azokhoz társul, a lázadó rabszolgákhoz, akik „rabszolgátlan jövőről álmodva” magukhoz akarják ragadni a hatalmat. A forradalmi mozgalom leverése után elhatározza, egy ideig apja birtokán bújik meg, a „tékozló fiú visszatérését” színelve. Ahogy közeledik apjához, a hazai táj és a múlt emlékei mindjobban erőt vesznek rajta. Elhatározásában mind bizonytalanabbá válik, hiába igyekszik felidézni a kivégzett rabszolgák szörnyű látványát, s ezzel mintegy ellenállni apja emlékének. „Megrémültem, elfeledtem, hogy halhatatlan vagy” — vallja be önmagának, és a viszontlátás pillanatát idézi fel: „... mert boldog voltam — boldog, hogy csakugyan viszontláthatlak.” Hogy későbbi tettének okát megismerhessük, szó szerint kell idézni a megható találkozás alkalmával érzett összetett érzéseket: „Álltam csak és néztelek, annyira néztelek, hogy egyre kevésbé láttalak a köny-

nyeimen át. Nem a hamisak fátylán át, nem azokon át, amelyekre számítottam, s amelyeket akartam is, hanem a nem akartakon, az igazíkon. A boldogan, a nyájához és pásztorához megtért bárány, az ura és parancsolója lába elé omló rabszolga bűnbánó könnyein át. Mert akkor, mint a vihar egyszerre egész testemet rázni kezdte a zokogás, csak úgy magától, minden akarás és megtervezettség nélkül, te meg lehajoltál hozzám és felemeltél a földről. Ekkor láttam csak arcodat, az atyai jóságos tekintetedet és benne a magamét, a megtörtet, az alázatosat, a gyűlöleteset, nem a tükköképemet a szemed bogarában, hanem az arcom visszfényét az arcodon, amely elárulta nekem, hogy most véglegesen és menthetetlenül olyannak látsz, amilyennek mindig is szeretted volna látni, olyannak, amilyenként a Tráciai legyőzött harcosai sohase néztek a legyőzőjükre — akkor se, ha kegyelemre ítélték őket. Ekkor értettem meg, hogy amióta csak messzi földről elindultam feléd, egyet akarok csak, visszatérni hozzád, leborulni előtted és sohase menni el tőbbé.” — A számvetés megtörtént: az ész és értelem küzdelméből a volt forradalmár és megtérő fiú nem találja a kiutat, és végez önmagával. Felakasztja magát, végső testtartása jelképezi sorsának kettősségét: térdre ereszkedve lebegett a föld felett. Leborult a hatalmat jelképező apa előtt, de ugyanakkor ez a testtartás a forradalmárok kivégzett vezetőjére is emlékeztet, kiről ágyán elmélkedve azt mondta, hogy „vannak, akik térdre rogyva is állva maradnak”.

A hazug hatalom feladója

(Lakoma)

A kötet legterjedelmesebb alkotása szintén a római birodalomban játszódik le. Hármasság taglalású, lassúbb menetű, mint az előbbieket, kevésbé tömörített, de többet ölel fel. A történeteket itt több szempontból ismerhetjük meg. Az első rész elmondója Claudius Valerius, Gallia legátusa. Felidézi a párbeszédet, amelyet a helybeli kereszténycsoport vezetőjével, Ponthiusszal folytatott. A beszélgetés témája a letartóztatott csoport további sorsa. A legátus arról szeretné meggyőzni a keresztényeket, hódoljanak be látszólagosan a római isteneknek, és akkor életben maradnak. Ezekről az istenekről így vall: „Nem hiszek, Ponthius, nem hiszek bennük. De az Impériumban igen. Abban az Impériumban, amelynek ezek az istenek a védelmezői és amelyet védelmezni kell.” A válasz így hangzik: „Nekem létező isteneket védelmezve, legátus, voltaképpen a hazugság védelmére kelsz.” Maga a legátus végeredményben belátja az Impériumban uralkodó rend hibáit, de hisz a békés fejlődés lehetőségében. Nem a római istenek, hanem a római hatalom elismerését kívánja a hajthatatlan keresztényektől. Ez a kívánsága teljesíthetetlen marad, és az események ezek után maguktól alakulnak, Claudius Valerius már nem irányítja őket, csak követi.

A középső részt egy költő mondja el egy esti lakoma alkalmából, amelyen a legátus is részt vett. Csak utólag derül ki, hogy a lakomára már a harmadik részben leírtak után került sor. A házigazda apja, valamint két filozófus fejt ki itt nézeteit az Impérium jövőjéről. Az előbbi rendkívül merev nézeteket vall, az erőszak híve, minden reformot elvet. Magukat a filozófusokat is gyűlöli, mert gondolkodnak. A két filozófus dagályos vitája ellentétes nézeteket hoz a felszínre. Az egyik a legátust és az Impériumot védi. Szerinte az Imperiumban uralkodó rendtől, bár vannak fogyatékságai, nincs jobb. Derűs távlatot bontakoztat ki, amelyben még a rabszolgaság is megszűnik idővel. Úgy gondolja, ellentétben a keresztényekkel, már a földön megvalósítható a mennyország. A másik filozófus borúlátó, úgy véli, a balgaság legyőzi az értelmet, az Impérium hamarosan szét fog hullani. A legátus magánemberként az utóbbi elméletét fogadja el. Másnap holtan találják lakosztályán, önkézzel vet véget életének.

A befejező részt Claudius Valenius titkára és rokona levél formában mondja el. Szerinte a legátus az Impérium hű szolgálója volt, ki a békés fejlődés híveként afféle felülről jött forradalmat szeretett volna megvalósítani. „Elvégre én építeni szeretnék, és nem . . .” — közli félbeszakított gondolatát. Mert építés helyett kénytelen véres cirkuszi játékok keretein belül lemészároltatni a keresztényeket, közben a végén valósággal azonosul az áldozatokkal. Belátja, a hazugságon alapuló hatalom esztelen gyilkoló tombolása értelmetlen és hiábavaló. A játékok végén a pusztítást lezáró bika teszi fel neki a kérdést: „És hogy mindez miért volt, miért is történt?”

Hit a győzelemben

(Hallgatás)

A kötet utolsó elbeszélése a könyv legértékesebb darabja. A hős újra a hatalom védőszárnyai alól „kiugrott” egyén, ebben az esetben az inkvizíció korában, valahol Spanyolországban. Kezdetben az egyház és a vallás hű katonája, de az eretnek írások tanulmányozásakor lassan meg-inog benne a feltétlen hit, és maga is eretnökké válik. Erre az átalakulásra azért kerül sor, mert hősünk, Don Hernando, gondolkodó lény, és amikor a hatalom üldözöttté válik, belátja, épp gondolkodó és kinyilatkozó volta miatt szállka az egyház szemébe. „. . . sejtik, mit érünk, érzük, hogy látjuk őket és átlátunk rajtuk. Mert tudják, hogy a mindent szétszedő gondolatainkkal és késéles szavunkkal nem vívhatnak meg.” Don Hernando nem lázadó, csak kétségbe vonja a hatalom igazságát. Az egyház számára azért veszélyes, mert „nem hisz abban, amit védelmeznie kellene”, és mert kétségeit hangosan közli környezetével. Az elbeszélésben kiderül, hogy a konkrét társadalmi valóságban két igazság létezett:

a kiderített igazság (ez, mivel a fennálló rend ellen irányul, romboló jellegű) és a meghirdetett igazság (a megszólalásig hasonlít a hazugsághoz, ez a fenntartó igazság). Az egyház a számára megfelelő társadalmi rendszer tartósítására törekszik, és célja nem a földi paradicsom megvalósítása. Az egyház képviselője, Tomaso Urrutia Torres püspök, Don Hernando nevelője, majd bírója, látja a kettős igazság létezését, de saját érdekeit szem előtt tartva, a „hazug” igazság mellett foglal állást. Ő ítéli volt tanítványát feltétlen hallgatásra, bár ő, börtönében, elmélkedve, egy pillanatban hajlandó volna vállalni a mártíromságot is, azaz az eszméinek, kételkedésének nyilvános hirdetésével járó testi megsemmisülést.

Feltétlenül szólnunk kell arról, hogy ebben a műben a hatalom és a lázadó elkeseredett küzdelmének élő szubjektuma van: egy emberi lény. Don Hernando mindenese, szolgálója és ágyasa, Manuela. Hiszen a hármas taglalású elbeszélés első részének ő az igazi hőse. Ingadozik a hivatalos egyház és eretnek gazdája között, s végül az utóbbi mellett dönt azazal, hogy az egyházat hamis gyónásaival áltatja. „Nagy kitörése” gyönyörűen megjelenített emberi vallomás, amely értékesebb, mint maga Don Hernando eszmei kiállása. Alakja plasztikusan bontakozik ki előttünk. Manuela minden kétséget kizáróan újabb irodalmunk egyik leg-sikerültebben megrajzolt hőse.

Varga Zoltán „történelmi utazása” egyetlen témára összpontosul: a konkrét történelmi időszakban uralkodó hatalom és annak megkérdőjelezői közötti eszmei párviadal témájára. Nyomban le kell szögezni, hogy a szerző hősei nem forradalmárok, mert nem jellemző rájuk az eltökéltség, vasakarat és elszántság, s ami a legfontosabb, nincs világosan kialakult világnézetük. Varga Zoltán tragikus történelmi hősei más kategóriákba tartoznak. Marx és Engels a tragikus szituációt két nagy típusban, a korán jött forradalmár és a régi rendszer utolsó hőse típusában konkretizálta. A két szélső pólust az átmeneti típusok egész sora kötheti össze, s ezek közé a típusok közé tartoznak Varga Zoltán hősei. Az egyiptomi szerep nem értelmiségi, inkább ösztönlény, de a közvetlen élmény hatására meginog benne a hatalomba vetett szilárdnak tűnő hit, és így válik, mondjuk, belső, tisztázatlan érzelmek hatására lázadóvá. A tékozló fiú már kiáll a forradalmi eszmék mellett, de elhatározásának az oka inkább az atyai auktoritás elleni lázadás és a rabszolga ágyastól kapott primitív eszmei-érzelmi „oktatás”, és nem a világnézeti következetesség. Tragikumuma abban mutatkozik meg, hogy becsülettel állt helyt jó ügyért, de mivel a múltjával nem tud leszámolni, a körülmények térdre kényszerítik. Claudius Valerius mélyen intellektuális alkat, az erőszak ellensége, a békés és természetes fejlődés, az „építés” híve, aki vakon hisz a fennálló rendben, illetve tökéletesítésének lehetőségében. Tragédiája akkor következik be, amikor cselekedni kényszerül és embertelen eszközökkel

kénytelen megvédeni egy hazug társadalmi rendet. Tragikumának alapszituációja a kiúttalanság. Ő a régi rend utolsó hőse. A Hallgatásnak nincs ilyen tiszta tragikuma. Pedig itt is adva van a tragikus alapszituáció: a hatalom és önnön eszméi között őrlődő, behódolni nem hajlandó hős. De helyzetéből kiutat talál a mindennapi életben. A hatalom ily módon történő kijátszása kevés vigasz, de legalább életmentő.